

**БЪЛГАРСКИТЕ ЕЗИКОВИ ОСТРОВИ
(НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЕЗИКА НА БЪЛГАРИТЕ В СРЪБСКИ БАНАТ)**

Йовка Тишева

(Софийски университет „Св. Климент Охридски“, ФСФ, Катедра по Български език
yovka.tisheva@gmail.com)

Изследването на говора на българите павликяни, живеещи на територията на областта Войводина в Република Сърбия, е предизвикателство не само за диалектолозите. Населението, което от столетия се намира в чуждо-езиково обкръжение, е носител на диалект, който е изгубил връзката си както с българския език, така и с други съседни български говори в края на XVII в. и в началото на XVIII в. В многоезичния Банат, заобиколени от унгарци, румънци, немци, словаци, сърби, българите са се обособили като относително затворена етно-езикова общност и са се запазили. Българският език е средство за всекидневно неформално общуване, но поради смесените бракове вече в доста ограничен кръг. В официалното общуване в различните исторически периоди (според териториалната принадлежност на областта) се използва румънски, немски, унгарски или сръбски. Езиковата картина в тези райони показва типичните прояви на субординиран (съставен, compound) билингвизъм, като на доста места постепенно се измества от изключващ (subtractive), който води до значителна загуба на комуникативните умения на родния диалект във всички сфери.

1. Проучвания и данни за езика на българите в Сръбски Банат

Проучванията на банатския и на павликянския говор имат сравнително дълга история, която започва с детайлното изследване на Л. Милетич (1900). Ст. Стойков (1967) проучва румънския банатски говор и прави само частични паралели със сръбския банатски говор. Павликянските говори, но в Румънски Банат, са изследвани от М.Сл. Младенов (1993). Поради слабото познаване на сръбските банатски говори и Стойков, и Младенов посочват необходимостта от подробното им проучване. Заради редица екстралингвистични причини реализирането на тази идея обаче се оказва доста трудно.

В периода 2005–2006 г. екип от Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“ и експерт от ИБЕ при БАН проведе няколко експедиции в района на Сръбски Банат. Те бяха част от проекта „Балканските традиции – съжителство на култури, религии и езици“ (българският език в славянско и неславянско обкръжение), финансиран от Институт „Отворено общество“, София, договор № 228 от 25. X. 2004 г. Този проект беше про-

дължен с финансова подкрепа от Сектор НИД на СУ. Посетени бяха селата Скореновац, Бело блато, Иваново, Конак. Събраният досега архив включва над 40 часа аудиозаписи, снимков материал, видеоматериали, анкети. Данните са в процес на обработка (транскрибиране и аотиране) и публикация.

Данните за езика на банатските българи, събрани в рамките на този проект, са уникални, защото показват актуалното състояние на български говор, чиито носители нямат контакт с кодифицираната форма на езика. Поради специфичните условия, в които е съществувал този говор, той може да покаже до каква степен в езиковата периферия действат тенденциите, определящи развитието на основната езикова формация, както и полетата, в които най-често настъпват иновации.

2. Езикови общности в чуждоезично обкръжение. Езиковите острови

Изследванията на многоезичните общности, каквато е тази на българите павликяни в Сръбски Банат, биха могли да отразят двете страни на въпроса за идентификацията: как отделният индивид, група или нация изразява, представя своята идентичност и как другите припознават и определят индивида или групата като част от дадена общност. Такава оценка винаги е комплексна и се основава не само на езика, но и на традициите, ритуалите, поведението, облеклото и др. извънезикови системи. Диалектът обаче е основно средството за запазване и предаване на колективното традиционно знание.

Данните биха могли да се разглеждат и като чисто езикови факти, значими за диалектологията, ареалната лингвистика, лингвистичната география. Затварянето на описанията в рамките на дадена територия – поради факта, че диалектът се дефинира като езикова система, различна от стандартната, кодифицираната, конституирана на териториален принцип – не отразява нито реалното битие на хората, носители на тази субсистема, нито съвременните езикови реалности. Диалекти, чиито носители са в състояние на мултилингвизъм, са обект и на теорията на езикови контакти и социолингвистиката. Могат да се посочат редица изследвания в балкански контекст на транснационални общности, които не се свързват с държавна организация, или езици на малцинствени групи, например на ромския език, езика на власите (армъните) и др.

В настоящата разработка ще бъде представено състоянието на някои морфосинтактични балканизми в изследвания говор, затова подходът ѝ е доста близък до типологичния. Тези факти вече са получили оценка според традиционното деление на диалектните синтактични особености (обща и частна особености). Тук тези анализи ще бъдат разширени – диалектите са особено интересен източник на данни за езиковата типология, защото те представят по-голямо разнообразие от варианти в сравнение с кодифицира-

ната форма на езика. Избрани са особености на равнището на морфологията и синтаксиса и заради натрупаната вече традиция в генеративните изследвания на езиковите универсалии и параметрите на езиковите варианти.

Представяйки балканските диалекти в чуждоезично обкръжение, П. Асенова работи с понятието периферни спрямо централната (основна) езикова територия. Авторката посочва, че подобен тип езикови формации обслужват предимно компактни групи от селско население, което няма образование на родния диалект, а езиковият консерватизъм на женското население е често срещано явление (Асенова 2005: 8). Състоянието в посетените от нас райони в Сръбски Банат не отговаря напълно на тези параметри. Макар повечето от информаторите да живеят в села, те са с доста висок жизнен стандарт и не покриват традиционните представи за селско, тоест изостанало и бедно, население. Поради причини от исторически характер малка част от тях са ходили в български училища или са изучавали български в училище. Макар на този етап сред нашите информатори да преобладават жените, признакът пол не може да се определи като съществен за това в каква степен даден носител на диалекта ще го използва активно. От друга страна, всички интервюирани жени владеят свободно поне още една езикова (чуждоезикова) система освен диалектната.

Случаите, в които дадена езикова формация функционира откъснато от основната езикова територия, А.Д. Дуличенко (2004) представя в теоретичната рамка, застъпена в немската диалектология. Етно-езиковите масиви, отделени от своя етнически и езиков корен, може да се групират по следния начин:

- островни – напълно откъснати от основната езикова общност;
- периферийно-островни – продължение на дадена езикова общност и извън териториалните граници, в които се говори съответният език;
- периферийни – които се различават функционално, а не териториално от основната езикова формация (имат и писмена форма).

Банатският говор е пример именно за говор от островен тип, защото представя исторически установена, в голяма степен фиксирана, устойчива чуждоезична общност в рамките на дадена езикова територия. Поради тази причина идеята за езиковите острови също е определяща за теоретичната постановка на изследването. Интересно е да се отбележи, че в немското езикознание този подход се прилага и за описание на новосъздадени групи в резултат на урбанизацията или миграцията (напр. изследванията на немските езикови острови, регистрирани в началото на ХХI в. с методите на социолингвистиката, диалектологията и анализите на езиковите контакти).

Поради откъснатостта и изолираността на островните говори, в тях биха могли да се открият редица архаични черти или, под влияние на чуждоезиковото обкръжение, да се развият нови явления, които не са присъщи

за основната езикова територия. За говора на българите павликяни в Сръбски Банат трябва да се отбележи и това, че той попада на езикова територия, която, макар и в полето на южнославянските езици, не принадлежи към балканския езиков съюз (за разлика от сравнително по-добре описаните български говори в Румъния). Влияния върху говора има и от други небалкански неславянски езици – унгарски, немски. Преплитането на тенденции, заложе-ни в системата на езика, с такива, които са резултат от чуждоезикови влия-ния, определя специфичното съвременно състояние на говора. Затова за пред-ставяне на граматическите му особености тук е избрана системата, предло-жена от Асенова (2005) за описание на балканизмите в именната и глаголна-та система на българските диалекти извън българската езикова територия:

– в именната система: степен на аналитизъм; употреба на определителен член;

– в глаголната система: просто минало време; особености при фор-мите за бъдеще време, за условно наклонение, отрицателен императив;

– синтактични особености: местоименно удвояване; словоред на опре-деляемото и определението, екзистенциални изречения; словоред на клити-ките.

Някои от иновационните процеси, особено на равнището на именна-та морфология, вече са били напълно установени, когато носители на говора са дошли на територията на Сръбски Банат. Ето защо тази система от грама-тически особености е адаптирана с оглед на конкретните данни от събрания емпиричен материал.

3. Изразяване на категорията определеност

Основно средство за изразяване на определеност в изследвания го-вор е системата от определителни членове. Няма разколебаване на употреба-та им в случаите, когато членуването е граматикализирано – при начален то-пик/тема, в конструкции с предлози за място и под.

- (1)¹ *Моя* чилиак има тояг, нема крак идин. Па *нол* мора де [...] дума, ако не той з дои з колата да му занце.
- (2) у *градыната* бло ошка // у *лузата* са сеяли садыли вышни и ябълъкъ дзардзали круш / *сата* ошка са й садыла там

Грамматикализирано членуване в именната група се наблюдава и при употребата на клитичните форми на притежателните местоимения в нея. В говора се предпочитат пълните форми на тези местоимения. Това води до

¹ Тъй като фонетичните особености не са обект на наблюдение, записите на примерите не следват традиционната система за транскрипция.

сравнително ниската честота в употребата на кратките форми. Те се срещат най-вече при имена за роднински отношения. В подобни примери, при които може да се търси дори и известна лексикализация, се наблюдават интересни паралели – със и без членуване:

- (3) покрай мене съде *сын ми*, а *другия ми* сын е горе тука у сел исто

Едно от сравнително новите явления, свързани с категорията определеност в българска устна реч, е многократното ѝ изразяване в рамките на една именна група. В наблюдавания островен български говор също са регистрирани подобни конструкции. Многократността при маркирането на категорията се реализира по два начина: чрез употребата на повече от един определителен член в именната група (няколко нейни елемента са членувани) или чрез употребата на няколко различни средства за маркирането ѝ (най-често показателно местоимение и определителен член в една и съща именна група). Според първия модел в пример (4) две от трите съгласувани определения са членувани:

- (4) Аз съм председател на *българскут пълченскут* културну *друшству*
Тренда:фер

Същият модел е представен и в пример (5), където и определяемото, и съгласуваното определение към него са членувани. Трябва да се отбележи и по-особеният словоред на главната и зависимата част във фразата:

- (5) *ут кожата офчешката* сме правли грудняк

Изборът на елемент от именната група, който да бъде членуван, както и на мястото на главната и зависимата дума в групата очевидно не се определя от лексикални причини. Сравнението на двете изречения в пример (6) показва, че членуваното притежателно местоимение може да бъде както пред, така и след определяемото:

- (6) сга би шел да ви изпрекажем *нашите старте обичае* дет сме ги за-
пазли *даскяльката нашта* знай

Освен че многократността при членуването може да обхване както предпоставните, така и задпоставните определения, пример (7) показва, че в една фраза може да има няколко членувани съгласувани и несъгласувани определения:

- (7) тез светкувине празници *най-големите празници наште на крестяните пълченците* бло Колада и Новата гудына

Категорията определеност може да се маркира и с помощта на показателни местоимения. В говора има примери за употребата на показателно местоимение и определителен член в една и съща именна група. В пример (8) към членуването определяемо има и показателно местоимение, а в (9) към определяемото има две съгласувани определения – показателно местоимение и членувано прилагателно:

- (8) на *тез шпорете* сме варыл ядень и туй сме тей преправел за туй
 (9) на нам тгад са й варыл *тей сувте вышни* и сувте ябълък

Представените примери показват, че състоянието на категорията определеност в говора е стабилно и тя се реализира по моделите, които се наблюдават и в съвременните форми на българския език на основната езикова територия.

4. Глаголните времена

Употребата на минало време/времена, които се изразяват чрез прости форми, е типичен глаголен балканизъм. Той обаче няма иновационен характер, а е консервиран архаизъм (Асенова 2005: 13). В своето изследване за езика на банатските българи Милетич (1900) посочва, че двете прости минали времена са на път да изчезнат. Стойков (1967) констатира, че те напълно са изчезнали. Пълната загуба на минало свършено и минало несвършено време и установяването на формите на минало неопределено време като основно средство за представяне на събития в плана на миналото е най-важната особеност на глаголната морфология в говора. Тези форми обаче не следват генезиса и особеностите на перфекта в кодифицираната форма на българския език, а са силно повлияни от модели, свързани с чуждоезиковото обкръжение. За това свидетелства много слабата връзка между спомагателния глагол и причастието в глаголната форма. Между тях могат да се разположат различни елементи от структурата на изречението. Там може да се появи подлогът на изречението, изразен с местоимение, както е в примерите в (10), или с име/именна група в (11):

- (10) туй *сме ние дубывал* кат сме душили тука у Баната въз Мария Терезия; за съта гудына трае и да *й секуй имал* да зоме на нивата
 (11) кад я *й машината раставливала* / дга са й прел; дук *йе месот бло зъмръзнал* // док *й зимнут време траял*

Допълнението също може да бъде разположено между частите на глаголната форма – пряко допълнение, изразено с местоимение, в пример (12), или с име в (13); непряко допълнение в (14):

- (12) рудбыната й бла пувыкана и заедну *сме туй радли*
 (13) га й душла йесень га *сме кукуруза брал*; веть сам рекла да *сме марвата ранел* с ней
 (14) кат е бло свиньокол туй *сме на децата варыл*; не сам че сме варел нег *сме се на туй и гре:ял*

Не само аргументи, но и различни видове обстоятелствени пояснения могат да се разположат между частите на сложната глаголна форма:

- (15) тия *са там одли*; Затуй че ние баш *сме от България дошле*; ние ни *сме тъй правиле*; туй са *й млогу гудын приказвал* у истото време

Очевидно между спомагателния глагол и причастието има свободни позиции за няколко елемента от структурата на изречението – в (16) в тази зона се появяват обстоятелственото пояснение за място и подлогът, в (17) – прякото допълнение и обстоятелственото пояснение за място:

- (16) То свиньоколь сме чакал и због туй че *сме се там синца пребрал*
 (17) у чыстите вуды *сме я там испрали* и сме я исъхнали

Бъдещите наблюденията върху по-богат аотиран корпус ще покажат дали има някакви ограничения за елементите, които да се разполагат в позициите между частите на глаголната форма, както и дали има йерархия при появата на повече от един елемент.

Наред с тази много ярка иновационна черта в полето на глаголната морфология на банатския говор коментар заслужава и състоянието на формите за бъдеще време. В положителните форми се употребява частицата *зъ*:

- (18) тей че сме морал да плънирам въз кой *зъ* бъдь и день га *зъ* бъдь

При образуването на отрицателни форми за бъдеще време има известни колебания и в събрания корпус са регистрирани два модела. Тази форма може да се образува с помощта на отрицателната частица *не* и форма на глагола *ща* (контекстът показва, че не става дума за глагола със значение ‘искам’), последвана от *да*-конструкция:

- (19) Никога *не ща* да забравя кат йе бабика умряла

Отрицателна форма за условно наклонение също може да се употреби вместо темпорална в плана на бъдещето, както е в примерите в (20):

- (20) *аз не би* го оставила сам чи знам таквъзи й нашта обичай. Аз туй *не би* могъла, чи знам тъй било; чи аз *не би* могъла да жуве:я / чи знам туй обичаете

Употребите по модела на (20) обаче имат паралел по-скоро с отрицателното бъдеще време в миналото, а не с простото бъдеще време. Подобна конкуренция между двете модално маркирани форми за изразяване на възможно действие се наблюдава и в кодифицираната форма на българския език.

Представените примери за глаголната морфология показват, че там иновациите и промените в резултат на чуждоезикови влияния са значителни. В именната система говорът се оказва значително по-близък до състоянието на българския език от основната езикова територия, докато динамиката в темпоралната му система се определя от други фактори.

5. Някои синтактични балканизми

Удвояването на допълнението с помощта на местоименни клитики се определя като основната черта, обединяваща балканските езици на равнището на синтаксиса. Тази особеност е регистрирана от Младенов (1993) в езика на банатските българи, при това с доста висока фреквентност. В говора на българите в Сръбски Банат механизмът на удвояването се проявява по същите модели, както и в останалите български диалекти (Крарова–Tisheva 2006), без да се отличава със засилената честота, която се наблюдава в съвременната устна форма на българския език – с употребата на пълна и кратка местоименна форма, както е в (21), с име и кратка форма на личното местоимение в (22):

- (21) *Аз нея* тъй я звам даскалъкя; *Мене ме* звът тъй; па затуй *ми* са реве и на мене сега
- (22) *вълнъта* се я прераптали на машината дет ги раставливала; *майста* у чобрела сме я гудли и сме я пребрал; *Моя чияк* са м утрязъл кракъ, нема крак

В говора механизмът на многократното запълване на синтактични позиции (удвояването) се разширява и се прилага и за подлога:

- (23) *Тя баба* й умряла; *ний децат* сме слушал каке са старийте преказвал прыказк; Ама сга не щат да земат *тез младите*; *Туй ерген`ете* са дошли вечер

Същата тенденция е широко застъпена и в съвременната българска разговорна реч. Тъй като между двете форми на езика няма контакт и възможност за влияние, явлението вероятно е породено от по-рано установения механизъм на удвояване на допълнението, който е начин за изразяване на елементите на информационната структура. Категорията определеност е релевантна при удвояването и нейната стабилност в говора също подкрепя разширяването му.

Подобно на банатския говор в Румъния (Младенов 1993: 185), в говора на българите от Сръбски Банат са регистрирани екзистенциални изречения с глагола *съм* вместо с безличния *има*:

- (23) требалу й да бѣд бел лук требалуѣ да бѣд мед требалуѣ да бѣд чист
 врейе

Направеният тук преглед на някои от граматическите особености в речта на българите павликяни от Сръбски Банат показва, че в този островен говор не са запазени архаични черти. По-голям консерватизъм се наблюдава във фонетиката му. В именната система, както и на синтактично равнище актуалното състояние като цяло не се различава от това, което характеризира и основната езикова територия. Чуждоезиковото влияние е довело до съществени промени в глаголната морфология.

ЛИТЕРАТУРА

- Асенова, П. 2005, Особенности функционирования балканских диалектов в иноязычном окружении. В кн.: Соболев, А.Н. – Русаков, А.Ю. (отв. ред.), *Языки и диалекты малых этнических групп на Балканах: Материалы Международной научной конференции (Санкт-Петербург, 11–12 июня 2004)*. Санкт-Петербург – München: Biblion Verlag, 8–19.
- Дуличенко, А.Д. 2004, Балканский фрагмент языковой Микрославии. В кн.: Соболев, А.Н. – Русаков, А.Ю. (отв. ред.), *Языки и диалекты малых этнических групп на Балканах. Материалы Международной научной конференции (Санкт-Петербург, 11–12 июня 2004): Тезисы докладов*. Санкт-Петербург: Академ-принт, 11–12.
- Милетич, Л. 1900, Книжнината и езикът на банатските българи. *СБНУ XVI–XVII*, 405–481.
- Младенов, М.Сл. 1993, *Българските говори в Румъния*. София: БАН.
- Стойков, Ст. 1967, Банатският говор. *Трудове по българска диалектология, т. III*. София: БАН.

Krapova, I. – Tisheva, Y. 2006, Clitic reduplication structures in the Bulgarian dialects.
In: Koletnik, M. – Smole, V. (ured.), *Diachronija in sinhronija v dialektoloskih raziskavah (Zora 41)*. Maribor: Slavistično društvo, 415–421.